

'MILAAN MOEST DUS EIGENLIJK DE PAARSE KLEUR VAN OOSTENRIJK KRIJGEN'

De geschiedeniswandkaarten van Brill en Wolters

Het is al vaker verzucht in *Kleio*: geschiedenisvaklokken ontbreken doorgaans in het voortgezet onderwijs, terwijl aardrijkskundevaklokken wel gangbaar zijn. Een daarmee samenhangende achterstelling zien we ook bij de schoolwandkaarten die bij deze vakken gebruikt worden.

Lowie Brink is eigenaar van antiquariaat De Wereld aan de Wand, dat gespecialiseerd is in schoolwandkaarten.

Figuur 1. Fragment (België en Nederland) van 'De Franse tijd' van C.J.P. Kars (1953, gehele kaart 81 x 110 cm). Het gebruik van pijlen geeft de kaart een dynamische uitstraling.

Zowel het geschiedenisonderwijs als het aardrijkskundeonderwijs kwam in de tweede helft van de negentiende eeuw tot bloei.

Maar terwijl een groot aantal Nederlandse uitgeverij in deze periode op de proppen kwam met een scala aan aardrijkskundewandkaarten, verschenen er vrijwel geen geschiedeniswandkaarten. Als er al wandkaarten gebruikt werden bij het geschiedenisonderwijs, dan waren dat óf aardrijkskundewandkaarten óf Duitse geschiedeniswandkaarten (van Kiepert of Bretschneider).

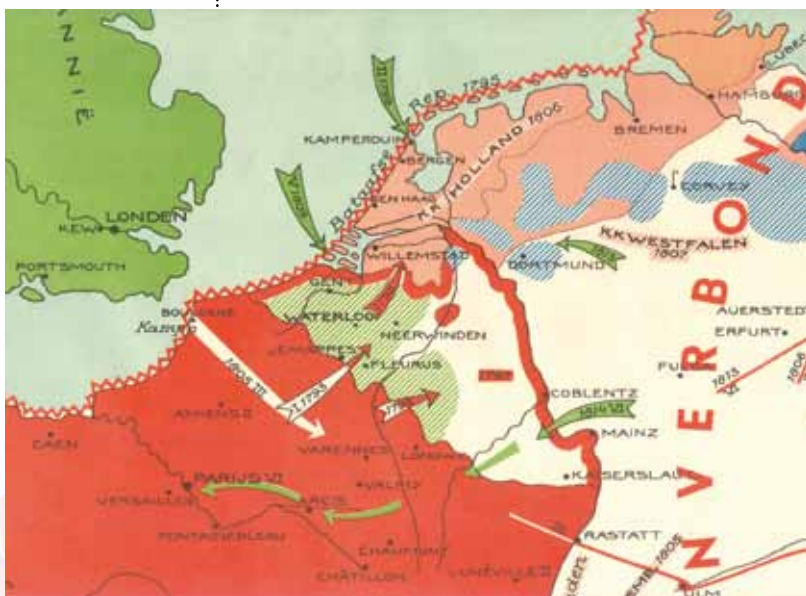
Pas vanaf 1908 raken geschiedeniswandkaarten in Nederland in zwang, maar in de loop van de twintigste eeuw bleef een echte opkomst uit. Naast enkele series voor de lagere school zijn er slechts drie wandkaartenreeksen van de algemene geschiedenis verschenen voor het voortgezet onderwijs, namelijk die van de uitgeverij Malmberg (1918), Brill (1953) en Wolters (1956-57).

In dit artikel vergelijken we de series van Brill en Wolters met elkaar. Enerzijds als een bijdrage aan de geschiedenis van de geschiedenis-cartografie, anderzijds omdat het de lezers van *Kleio* mogelijk aanleiding geeft de kwaliteit van de nieuwste, digitale geschiedeniswandkaarten te toetsen aan die van de papieren kaarten uit de jaren vijftig: is er wel sprake van vooruitgang?

FILMISCH OVERZICHT

Nederlandse uitgeverij probeerden op verschillende manieren de nadelige gevolgen van de Tweede Wereldoorlog te boven te komen. De wetenschappelijke uitgeverij Brill in Leiden zag zijn buitenlandse afzet wegvallen en startte met de uitgave van schoolboeken voor de binnenlandse markt om de omzet op peil te houden (Veen 2008). De twaalf geschiedeniswandkaarten uit 1953 zijn waarschijnlijk ook in dat licht te zien. In ieder geval leek de uitgave een verstandige zet, aangezien er al sinds 1918 geen geschiedeniswandkaarten van de algemene geschiedenis meer waren verschenen. Niet alleen uitgever Brill, maar ook auteur Kars had een band met universiteitsstad Leiden. Na een in 1929 afgeronde studie geschiedenis in Leiden werd Cornelis Johannes Petrus Kars (1903-1992) leraar geschiedenis en aardrijkskunde aan onder meer het gymnasium in Leiden. Hoewel het met de wetenschappelijke onderbouwing van deze serie wandkaarten dan wel goed moet zitten, geeft dat natuurlijk nog geen garantie voor de bruikbaarheid ervan.

Positief is dat de serie uit twaalf kaarten bestaat, die evenwichtig verdeeld zijn over de geschiedenis vanaf de Griekse wereld tot en met de Tweede Wereldoorlog. Er zijn zelfs vier aparte wandkaarten van Europa voor de perioden 1300-1500, zestiende eeuw, zeventiende eeuw en achttiende eeuw, zodat

op een bijna filmische wijze een overzicht verkregen wordt.

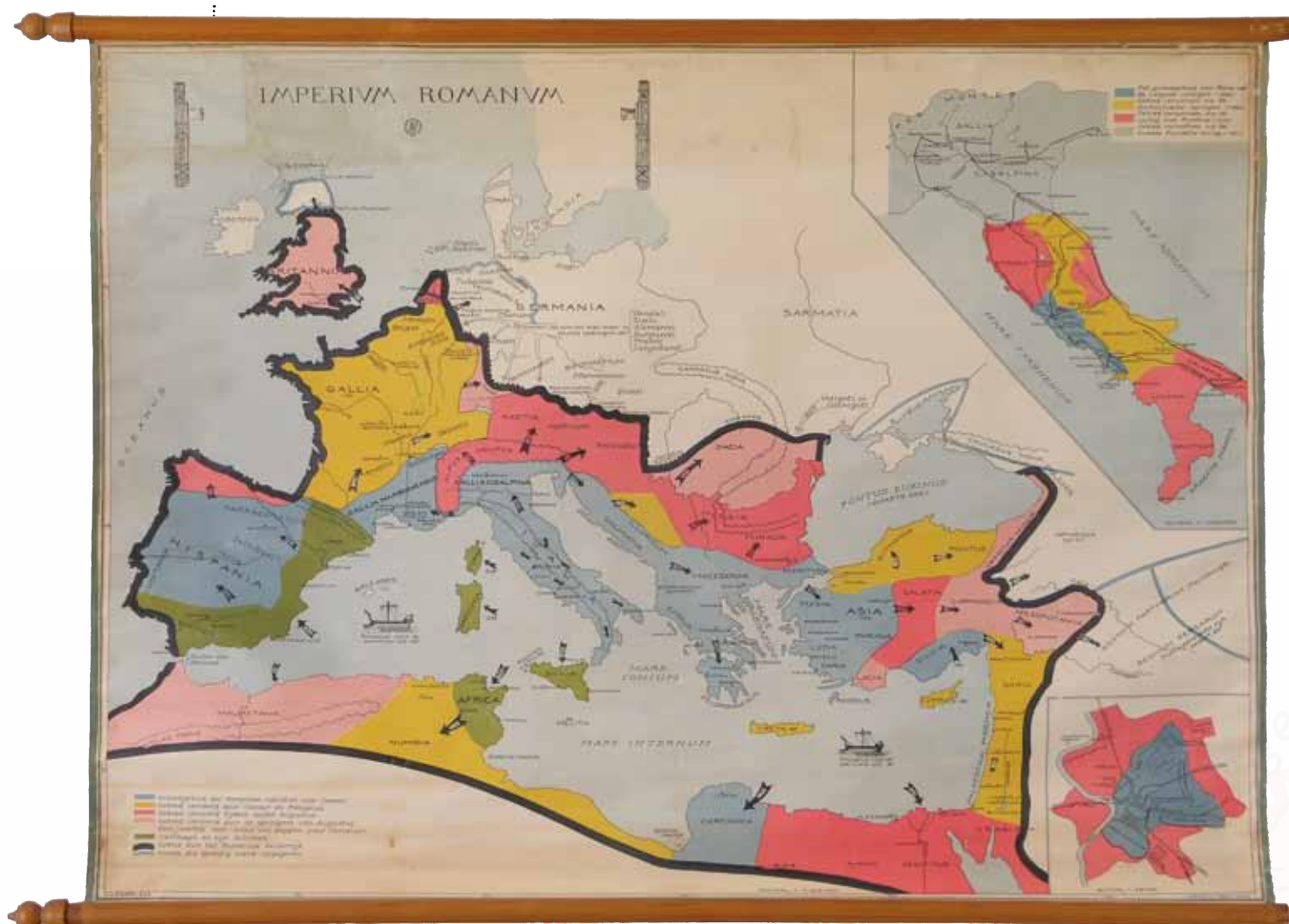
De wandkaarten van Kars tonen voornamelijk politiek-militaire geschiedenis, met slechts sporadisch een economisch gegeven – iets wat bij de serie van Wolters niet veel anders is. Een gunstig aspect van de wandkaartenreeks van Kars is het feit dat geprobeerd is ontwikkelingen in de op een kaart behandelde periode aan te geven met randkleuren en pijlen (figuur 1). Geschiedeniswandkaarten van vóór 1950 geven meestal een vrij statisch beeld, zelfs als ze een lange periode behandelen. Vooral het gebruik van pijlen geeft een wat dynamischer kaartbeeld en kan een vernieuwing worden genoemd.

TEKORTKOMINGEN

De positieve eigenschappen van Kars' wandkaarten worden echter grotendeels teniet gedaan door de vele negatieve eigenschappen, iets wat door samenwerking met een cartograaf eenvoudig te voorkomen was geweest: het onrustige kaartbeeld is het gevolg van maar liefst achttien, steeds weer anders vormgegeven inzetten (figuur 2) en door Europa niet steeds op dezelfde schaal af te beelden. De vereenvoudiging van bijvoorbeeld de kustlijnen is ronduit slecht en steeds weer anders uitgevoerd. Zo heeft Ierland op elke kaart een compleet andere vorm. De met versieringen uitgevoerde titelcartouches zijn steeds uitgevoerd in de stijl van de tijd van de betreffende kaart. Jammer is dat de daarin geplaatste kaarttitels meestal onleesbaar zijn van enige afstand. Gewoonlijk is er één legenda, soms ook niet en soms zijn er twee, maar ze staan altijd weer verscholen op plekken waar toevallig nog wat ruimte over was. Er wordt een scala aan onharmonische, harde en soms felle vlakkleuren gebruikt, wat een onaangenaam en onrustig beeld geeft (zie bijvoorbeeld figuur 3). Landen die op een bepaalde wandkaart van Kars toevallig (fel)rood worden gekleurd, krijgen daardoor onbedoeld te veel nadruk. Verder is van enige kleursystematiek (bijvoorbeeld Engeland steeds roze) geen sprake.

Links: Figuur 2. Fragment (inzetkaart 'Stad Jeruzalem 1099') van 'De kruistochten 1096-1270' van C.J.P. Kars (1953, gehele kaart 81 x 110 cm). Deze inzet heeft een onregelmatige vorm en grenst weer aan een andere inzet met eveneens een onregelmatige vorm. Onder: Figuur 3. 'Europa 1914 1918' van C.J.P. Kars (1953, 82 x 110 cm). De onharmonische en harde kleuren van deze kaart geven een onaangename indruk.

Figuur 4. 'Imperium Romanum' van C.J.P. Kars (1953, 82 x 111 cm). De dikke zwarte lijn suggereert een scherp afgebakende grens.

Diverse andere cartografische fouten verminderen de gebruikswaarde van de wandkaarten. Zoals de overdreven dikke en lelijke zwarte lijn op de kaart 'Imperium Romanum', die overal een scherp afgebakende, in werkelijkheid niet bestaande grens suggereert (figuur 4). Of de witte kleur op de kaart 'Europa 1914-1918' (figuur 3) voor zowel niet-versperde zeegebieden als voor neutrale landen; het zorgt voor een onduidelijk kaartbeeld van Europa. En ten slotte zijn er te veel geschiedkundige details in de wandkaarten verwerkt, waardoor de overzichtelijkheid en de leesbaarheid op afstand geschaad worden. Kars wilde te veel van zijn kennis op het beperkte oppervlak van een op afstand te gebruiken wandkaart kwijt. Deze lijst van tekortkomingen vermindert de bruikbaarheid van Kars' wandkaartenserie. Er is geen duidelijke verbetering ten opzichte van de serie wandkaarten voor algemene geschiedenis van Kleijntjens en De Bie uit 1918. Uitgeverij Brill heeft het bij deze ene druk van vijfhonderd exemplaren gehouden en is zich weer gaan concentreren op wetenschappelijke uitgaven. Het is dan ook geen eenvoudige opgave het complexe verloop van de

Europese geschiedenis overzichtelijk en op afstand leesbaar weer te geven op een aantal wandkaarten. Kennis van de geschiedenis is daarvoor niet voldoende. Ervaring met de vervaardiging van schoolwandkaarten is ook essentieel. In 1956 zou uitgeverij Wolters – de marktleider met 84 jaar ervaring met aardrijkskundige schoolwandkaarten en in het bezit van een Cartografisch Instituut – zich eindelijk wagen op het gebied van geschiedkundige schoolwandkaarten.

HELDER KAARTBEELD

Hoe de Groningse uitgever Wolters in contact is gekomen met de Tilburgse frater Petrus Egidius van Oirschot (kloosternaam Frater Floridus) is niet bekend, maar feit is dat de zestien wandkaarten van Wolters als eerste auteur Van Oirschot vermelden, een frateronderwijzer en later geschiedenisleraar en directeur van een mavo. Contact maken met de tweede auteur, Pieter Eibergen, was voor Wolters niet nodig, aangezien deze Groningse aardrijkskunde- en geschiedenisleraar al vanaf 1936 redacteur was van een van Wolters' parade-paardjes: *De Bosatlas*. De bijdrage van Eibergen,

een van de bekendste schoolcartografen uit die tijd, zou van grote betekenis blijken te zijn voor de cartografische vormgeving van de wandkaarten. De wandkaartenserie van Van Oirschot en Eibergen bestaat uit vijf kaarten van de vaderlandse geschiedenis (1956) en elf kaarten van de algemene geschiedenis (1956-1957). De Nederlandse geschiedenis wordt dus maar karig bedeed, maar de belangrijkste onderwerpen komen aan bod (Bourgondische landen, 1555, 1648, ontdekkingsreizen, 1815-1839) en er wordt niet krampachtig geprobeerd de hele Nederlandse geschiedenis op een beperkt aantal ontwikkelingskaarten te behandelen. De vaderlandse geschiedeniskaarten zijn dan ook vooral eenvoudige situatiekaarten, maar ze blinken uit door hun heldere kaartbeeld. Alleen de kaart van de 'Bourgondische landen' is een ontwikkelingskaart te noemen. De territoriale ontwikkeling op deze kaart van het gebied van Filips de Stoute, Jan zonder Vrees, Filips de Goede en Karel de Stoute is waarschijnlijk nog nooit eerder zo overzichtelijk voorgesteld (figuur 5b). Zoals te verwachten valt is de *Geschiedkundige atlas van Nederland* (1913-1938) de belangrijkste

verdelen over twee wandkaarten (het oosten en het westen) zou afkomstig kunnen zijn van de twee vergelijkbare kaarten ('Die Alte Welt', westlicher Teil/östlicher Teil) in Putzgers *Historischer Schulatlas*.

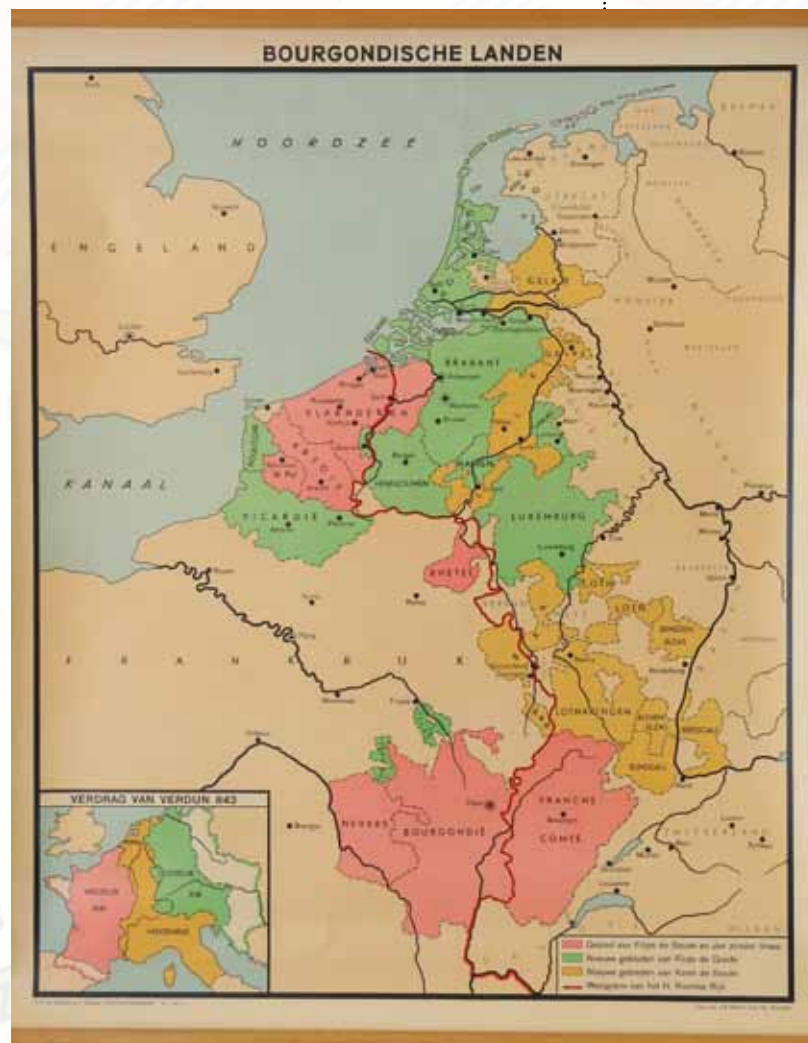
'HET IS GEEN EENVOUDIGE OPGAVE HET COMPLEXE VERLOOP VAN DE EUROPESE GESCHIEDENIS OVERZICHTELIJK EN OP AFSTAND LEESBAAR WEER TE GEVEN OP EEN AANTAL KAARTEN'

Ook Van Oirschot en Eibergen hebben zich niet kunnen ontworstelen aan het door Toebees gesignaleerde 'primaat van de politieke geschiedenis' (Toebees 1976). De aandacht voor economische geschiedenis is weer beperkt. De kaarttitel 'Europa ± 1700 en handel en visserij van de Republiek' suggereert een economische geschiedeniswandkaart, maar alleen enkele uit Nederland vertrekkende pijlen symboliseren handel en visserij (figuur 6). Nieuw is wel dat de chronologisch gezien laatste wandkaart van de elf algemene geschiedeniskaarten ('De wereld van 1920-1957') nu eens niet – zoals de andere tien kaarten – over de Europese geschiedenis handelt, ►

Links: Figuur 5a. 'Het Bourgondische Rijk in 1476' van A.A. Beekman in de *Geschiedkundige atlas van Nederland* (atlaskaart 1915, 50 x 37 cm). Rechts: Figuur 5b. 'Bourgondische landen' van P.E. van Oirschot en P. Eibergen (1956, 91 x 75 cm). Door de drie kleuren is de ontwikkeling goed te volgen.

kaartbron geweest van de vijf vaderlandse geschiedeniskaarten van deze serie (figuur 5a). De niet door de auteurs opgegeven kaartbronnen van de elf algemene geschiedeniskaarten zijn echter lastig vast te stellen, maar het idee 'De Oude Wereld' te

Figuur 6. 'Europa ±1700 en handel en visserij van de Republiek' van P.E. van Oirschot en P. Eibergen (1956, 91 x 75 cm). Een van de weinige kaarten over economische geschiedenis. Daarnaast: **Figuur 7.** Fragment (inzetkaart 'Groeï v/d Ver. Staten') van 'Europa omstreeks 1789 – Groei van de Ver. Staten' van P.E. van Oirschot en P. Eibergen (1957, gehele kaart 73 x 93 cm). **Rechterpagina:** **Figuur 8.** 'Europa omstreeks 1789 – Groei van de Ver. Staten' van P.E. van Oirschot en P. Eibergen (1957, 73 x 93 cm). Milaan (geel) heeft in deze kaart abusievelijk niet de kleur van Oostenrijk (paars) gekregen.

maar ook de rest van de wereld erbij betreft. In de nuttige, op de linnen achterzijden van de wandkaarten gedrukte toelichtingen gaat Van Oirschot gedetailleerd in op alles wat op de kaart staat aangegeven. Hierbij is af en toe duidelijk de stem van Frater Floridus te horen: 'In deze laatantieke wereld viel de aller-voornaamste gebeurtenis voor: de Geboorte van Christus.' (Oirschot 1956)

SYSTEMATISCHE KLEURTOEKENNING

Alle zestien delen van de wandkaartenserie vertonen de karakteristieke kaartstijl van het Cartografisch Instituut J.B. Wolters: sober, duidelijk en met een helder kleurgebruik. Deze kaartstijl treffen we ook aan in de tot 1956 door Eibergen geredigeerde *Bos-Niermeyer schoolatlas der gehele aarde*. Zonder twijfel was Eibergen verantwoordelijk voor de kleuren op de geschiedeniswandkaarten, aangezien we vrijwel hetzelfde kleurgebruik aantreffen op een door hem in 1956 vervaardigde aardrijkskundige schoolwandkaart van Nederland. De belangrijkste vernieuwing van Van Oirschot en Eibergen is waarschijnlijk de systematische toekenning van de kleuren: 'De landen hebben op alle kaarten hun

eigen, steeds zelfde kleur.' (Oirschot 1957). Zo'n kleursysteem kan niet altijd consequent worden doorgevoerd, toch is het een zeer waardevol hulpmiddel om het onderling vergelijken van de wandkaarten te vergemakkelijken. Het is eigenlijk merkwaardig dat dit op Nederlandse geschiedeniswandkaarten nog niet eerder was toegepast. De soberheid van de wandkaarten wordt verder bevorderd door de spaarzame toepassing van inzetkaarten (elf inzetten op zestien kaarten). Opvallend is daarbij dat niet alleen de hoofdkaarten maar ook de meeste inzetkaarten – ondanks hun kleine afmetingen – toch nog op afstand bruikbaar zijn (figuur 7). De elf wandkaarten voor de algemene geschiedenis geven de belangrijkste politiek-militaire ontwikkelingen aan door middel van randkleuren en gekleurde strepen, maar doorgaans met behoud van het heldere, duidelijke kaartbeeld. Pijlen worden weinig gebruikt voor het aangeven

van ontwikkelingen. Blijkbaar was de al 67-jarige Eibergen geen voorstander van deze nieuwigheid op het gebied van geschiedenskaarten. Bovenstaande geeft aan dat de samenwerking tussen een onderwijzer/geschiedenisleraar en een cartograaf vruchtbaar kan zijn en bruikbare geschiedeniswandkaarten oplevert. Het is jammer dat een dergelijk werkmodel zo weinig toegepast is, terwijl het alleen maar voordelen lijkt op te leveren. Ook Kars had het cartografische werk beter uit kunnen besteden. Een klein nadeel zou de toegenomen kans op fouten kunnen zijn, wanneer de functies van auteur en cartograaf niet meer in één en dezelfde persoon verenigd zijn. In de toelichting bij de wandkaart 'Europa omstreeks 1789' (figuur 8) vinden we daar een voorbeeld van. Van Oirschot/Frater Floridus meldt daarin schuld bewust: 'Milaan moest dus eigenlijk de paarse kleur van Oostenrijk hebben. Door een vergissing van de auteur [Van Oirschot], niet van de cartografische afdeling [Eibergen], is dit niet gebeurd.' Maar als we de rest van deze fraaie en duidelijke wandkaart op ons laten inwerken, dan nemen we de verkeerde kleur van dat kleine gebiedje rond Milaan graag voor lief.

IEDER ZIJN VAK

Uit deze kaartvergelijking, maar ook uit een uitgebreide beoordeling van de eigenschappen van de Nederlandse geschiedeniswandkaarten (Brink 2014) blijkt dat de elf wandkaarten van de algemene geschiedenis van Van Oirschot en Eibergen destijds het meest geschikt waren het onderwijs in de algemene geschiedenis een stevige ruimtelijke basis te geven. Deze kaartenserie vertoont een sobere, bijna calvinistische uitstraling, die bijdraagt aan de duidelijkheid en de directe beeldvorming, een karakteristiek die ook sommige Nederlandse aardrijkskundige schoolwandkaarten siert. Het sterke punt van de serie van Van Oirschot en Eibergen is dat de cartografische uitwerking van de geschiedkundige inhoud van Van Oirschot is overgelaten aan een cartograaf (Eibergen). 'Wijd u geheel aan het vak, dat ge gekozen en geleerd hebt, en vind er uw geluk in.' (Marcus Aurelius) ■

Dit artikel is een bewerking van een deel uit het boek *Nederlandse geschiedkundige schoolwandkaarten* door Lowie Brink. Meer informatie: Wereldaandewand.nl.

LITERATUUR

- L.E.S. BRINK, *Nederlandse geschiedkundige schoolwandkaarten: Tevens supplement op Bibliografie en foto-overzicht van de Nederlandse schoolwandkaarten (1801-1975)*. Nijmegen, 2014, blz. 94.
- P.E. VAN OIRSCHOT, *Toelichting bij de wandkaart De Oude Wereld (het westen)*. Groningen, 1956. Achterzijde wandkaart.
- P.E. VAN OIRSCHOT, *Toelichting bij de wandkaart Europa omstreeks 1789: Groei van de Ver. Staten*. Groningen, 1957. Achterzijde wandkaart.
- J.G. TOEBES, 'Van een leervak naar een denk- en doevak: Een bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlands geschiedenis-onderwijs'. In: *Kleio* 17 (1976), blz. 235.
- S. VAN DER VEEN, *Brill: 325 jaar uitgeven voor de wetenschap*. Leiden, 2008, blz. 107.

EUROPA OMSTREEKS 1789 – GROEI VAN DE VER. STATEN

